

Hajnóczy Gábor

BONFINI AVERULINUS-FORDÍTÁSA ÉS A BUDAI VITRUVIUS-KÉZIRAT KÉRDÉSE*

Jóllehet Vitruvius *De architecturá*-ja ismert volt a középkorban, a műnek vitathatatlanul valamiféle újrafelfedezése következett be a 15. században. A humanisták nagy érdeklődéssel tanulmányozták, és készítettek belőle kivonatokat, majd teljes másolatokat fejedelmi vagy humanista könyvtárak számára. A másolatok megnövekedett számára utal többek között a Carol Herselle Krinsky által összeállított kézirat-lista nyomán kirajzolódó kép is, ebben ugyanis szembeötlően sok 15. századi verzió fordul elő.¹ A középkorban készült másolatokat általában monostori könyvtárak őrizték meg, de vannak adatok arról, hogy tudós férfiak ismerték a szöveget (pl. Hugo de St. Victore, Vincent de Beauvais, William of Malmesbury, Petrus Diaconus és mások), akik esetleg maguk is rendelkeztek egy-egy példánnyal.² Fejedelmi udvarok könyvtáraiban egykor megvolt középkori változatokról alig van tudomásunk,³ az odakerült Vitruvius-másolatok zöme a mű iránt megváltozott érdeklődés nyomán, a 15. században jutott a gyűjteményekbe. Azt mondhatjuk tehát, hogy a fejedelmek és a humanista tudósok könyvtáraiba került *De architecturá*-k nagyrészt az 1440-es évektől folyamatosan készült, új másolatok voltak.

A Vitruvius iránt megélenkült érdeklődést, az ennek nyomán kibontakozott humanista-aktivitást és az így született művek sorsát világosan példázza a milánói humanista, Pier Candido Decembrio működése. Az antik építészeti mű iránti lelkesedését valószínűleg Petrarcanak lehet tulajdonítani, mivel Decembrio mindenben igyekezett követni a példaképül választott nagy elődöt.⁴ „Építészeti” tanulmányainak első terméke egy afféle ‚mindenes gyűjtemény’, az ún. *P. Candidi Collectanea rerum diversarum et memorabilium* volt, amely a milánói Ambrosiana R 88 sup. lapjain maradtak fenn (ff.164r–172r).⁵ Itt a *De architecturá*-ból másolt részletek, rövid kommentárok és rajzok szerepelnek. Mindezek az 1437 körül lejegyzett szövegrészek tulajdonképpen előtanulmányoknak és előmunkálatoknak tekinthetők teljes szövegmásolatokhoz, amelyek néhány évvel később készültek humanista érdeklődésű világi és egyházi hatalmasságok számára.

Az első másolatra Humprey of Gloucester adott megbízást, akivel Decembrio szoros kapcsolatban állt.⁶ Szövege 1440 körül vagy 1440-ben készült el, és a kódex el is jutott a megrendelőhöz, Oxfordba. Ugyancsak ebből az időből származik egy másik *De architectura*-másolat is, amelyet Decembrio Francesco Pizolpasso-nak, Milánó érsekének ajándékozott, aki Észak-Itália vallásos humanistáinak egyik legkiválóbbika volt.⁷ A milánói dómra hagyományozott egykori érseki könyvtár inventáriuma⁸ szerint a Vitruvius-művet tartalmazó kódexben a *De architecturá*-n kívül még két Decembrio-mű, a *Historia peregrina* és a *Grammaticon* is szerepelt. Minthogy maga a kódex elveszett, az inventárium tartalmi megjelölése igen lényeges adaléknak minősül a továbbiak szempontjából.

* Elhangzott az 1991. október 2–4. között Sárospatakon megrendezett „A reneszánsz Magyarországon” című tudományos tanácskozáson.

Milánóban a Viscontiak uralmát követően, majd a Repubblica Ambrosiana rövid közbizottsága után a Sforzák kerültek hatalomra. Velük Decembrio minden igyekezte ellenére sem tudott jó viszonyt kialakítani, aminek következtében nem kapott állást a hercegi udvarban. Távozni kényszerült Milánóból, ahova csak 1460 körül jutott vissza. Minden bizonnyal ezzel a körülménnyel függ össze két újabb Vitruvius-másolat keletkezése a hatvanas évek elején: egyikük 1462-ben készült, másolója Bonino Mombriazio, Decembrio munkatársa volt, és jelenleg a milánói Ambrosiana könyvtár A 137 sup. jelzetű kódexében van,⁹ míg a másik elkészültének dátuma 1463, és jelenleg a budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményében található, jelzete Cod.lat.32.¹⁰

Ami a budapesti verziót illeti, annak milánói eredetéhez nem fér kétség: ezt tartalma, vagyis azon Decembrio művek jelenléte, amelyek a Pizolpasso-féle kódexben is benne voltak, valamint a formai részletek (pl. a papír anyaga, stb.) egyaránt egyértelművé teszik.¹¹ Más helyen¹² megkíséreltük bizonyítani továbbá azt, hogy a kódex eredetileg a fejedelem könyvtárához tartozott, és hogy 1488-ban került Budára, amikor Lodovico Sforza, három más kódex-szel együtt elküldte Corvin Jánosnak.¹³ A díszítetlen papír-kódexről egyébként sem lehetett volna feltételezni, hogy a királynak szánt ajándékról van szó, és minden valószínűség szerint nem is került a Corvina gyűjteményébe.

Bár konkrét adatunk nincs rá, mégis több jel mutat arra, hogy ezen a Cod.lat.32-ben lévő *De architecturá*-n kívül másik változat is volt Budán, mégpedig minden bizonnyal a királyi könyvtárban. Már maga az építészet elmélete és gyakorlata iránti, a kortársak által is magasztalt érdeklődés, amely a királyt jellemezte, arra indítanak, hogy feltételezzük a klasszikus elméleti műnek a meglétét. Ismeretes Alberti *De re aedificatoriá*-jának Budán egykor megvolt két példánya, és hogy Francesco Bandini elhozta Mátyásnak Filarete *Trattato di architettura*-ját is.¹⁴ Éppen ez utóbbi műnek a latin fordítása szolgáltatja azokat az érveket, amelyek egy budai *De architectura* feltételezése mellett szólnak, mégpedig már a fentebb említett Cod.lat.32 előtt.

Amint a kutatás legutóbb kimutatta,¹⁵ Antonio Bonfini még 1487-ben fordította le az eredetileg olasz nyelvű traktátust latinra, és azt is valószínűsítette, hogy a munkát Budán végezte el. Ha a szövegek összehasonlítása nem tenné egyértelművé, már maga a kronológia kizárná, hogy Bonfini részéről a Cod.lat.32 használatát feltételezzük, hiszen az 1488 előtt semmi esetre nem lehetett Budán. A filológiai vizsgálat ezt a következtetést meg is erősíti.¹⁶

Valóban, ha összevetjük a Bonfini-féle verziót az eredeti, Filarete-féle olasz változattal, számos helyen azt észleljük, hogy a fordító nem az eredetit igyekszik latinul visszaadni, hanem Vitruvius szövegéből klasszikus megoldást választ. Megfigyelhető ez nevek, építészeti terminológia vagy leírások esetében egyaránt.

Vannak például nevek és tények, amelyeket Filarete hibás ortográfiával, illetve tévesen említ. E helyeken Bonfini gyakorta a helyes változatot adja. Egyik ilyen hely a II.könyv bevezetője, ahol a Nagy Sándornak Alexandriát tervező Dinokratész legendájáról olvasunk:

Filarete	Vitruvius	Bonfini
„Dice Vitruvio che, essendo Alessandro inella Grecia a campo fu uno	„ <i>Dinocrates</i> architectus cogitationibus et <i>sollertia</i> fretus, cum	„ <i>Dinocrates</i> Architect magna ingenij <i>solerti</i> fretus ut Regiam

chiamato Zenocrates, andò a lui per volerli parlare, ...” [Il Polifilo kiad. 45.o.]	Alexander rerum potiretur,” [II.Be.v.]	commendationem...” [f.14r]

Bonfini tehát helyesen írja le a filaretei szövegben „Zenocrates”-ként szereplő nevet, sőt szövegében beleszó egy olyan fordulatot is, amely nem az olasz szöveg fordítása, és amely csak úgy kerülhetett a tollára, hogy előtte feküdt az eredeti latin szöveg: ez a „*sollertia fretus*”. Ami a nevek helyes ortográfiáját illeti, a továbbiakban helyesbíti a tervezett város helyét: a Filarete által tévesen „Libano”-nak mondott hegyet „Athos”-ra javítja, ahogy Vitruvius szövegében is található („*Athon montem in viril statue...*” f.14r). A folytatásnál aztán még nyilvánvalóbbá válik, hogy Bonfini a vitruviusi szövegre támaszkodva dolgozik. Nagy Sándor paraboláját, amely a várost egy anya által táplálendő gyermekhez hasonlítja, Filarete egyetlen mondatban foglalja össze: „*Allora disse Alessandro che sarebbe come una femmina che facesse uno figliuolo e non avesse latte.*” Bonfini ezzel szemben részletesen visszaadja Vitruvius szövegét:

Bonfini

„Nam sicut editus infans sine nutricis lacte ali: ita in angusto sterili ue loco fundata Ciuitas sine rerum copia suum pplm tueri nequit. Designationem probandam ceseo locum tuo...”

Vitruvius

„Ut enim natus infans sine nutric lacte non potest ali neque ad vi crescentis gradus perducere, sic civitas sine agris et eorum fructibus in moenibus affluentibus non potest crescere nec sine abundantia cibi frequentiam habere populumque sine copia tueri.”

[II.Be.v.]

Itt felmerülhet a kérdés, Bonfini vajon mennyire támaszkodik az építészeti dolgokban oly fontos forrásként kezelt ifjabb Plinius-ra. Mint tudjuk, Plinius maga gyakran merít Vitruviusból, így nem lenne meglepő, ha Bonfini szövegében felfedeznénk Pliniusra is utaló nyomokat. Ha az említett részletet, vagyis a Dinokrates-epizódot vesszük alapul, akkor azt valóban megtaláljuk a *Historia naturalis*-ban, a szöveg azonban meggyőzőhet arról, hogy az nem lehetett Bonfini verziójának forrása:

„Metatus est eam Dinochares (sic) architectus pluribus modis memorabili ingenio, XV mill. pass. laxitate inessa, ad effigiem Macedoniae, chlamydis, erbe gytrato lacioniosam, dextera laevaue anguloso processu; iam tum tamen quinta situs parte regiae dicata...”

[C.Plinii Secundi Historiae Naturalis Libri XXXVII]

Ludguni, 1635, p.260]

Mindezek alapján, úgy tűnik, nyilvánvaló, hogy Bonfini az Averulinus-fordítás készítése közben – használta Vitruvius *De architectura*-jának szövegét és – miként ez korábban már bebizonyosodott – a használt változat nem lehetett a jelenleg is Budapesten lévő Cod.lat.32. Tulajdonképpen eddig a pontig a tudomány már korábban eljutott. De vajon tovább lehet-e lépni? Ki lehet-e valami továbbit következtetni erről az egykor Budán volt Vitruvius-műről az Averulinus-fordítás szövege alapján?

Ha a szóban forgó Vitruvius-verzió 1486 előtt került Budára, akkor csakis kéziratos mű lehetett, mivel az *editio princeps* ebben az évben látott napvilágot Rómában. A kézirat rekonstrukcióját másolási jellegzetességek, továbbá a használt szavak és terminusok alapján lehet megkísérelni. Mint tudjuk, a Vitruvius-filozófia a kézirat-családokat a másolat alapjául szolgáló őstípus szerint csoportosítja, aminek következtében különböző „családfák” vannak érvényben.¹⁷ Az egyik ilyen csoport a H, illetve S, valamint a kettő kombinációja, a HS, amely a londoni British Museum-ben lévő Harleianus 2767, illetve a franciaországi Sélestat városi könyvtárában őrzött ún. Schlettstatensis 17-ről nyerte a nevét. E csoport kiemelését az indokolja, hogy a budapesti Cod.lat.32 szövege a hozzá való tartozást mutatja,¹⁸ és ennek alapján egy milánói kézirat-körhöz sorolható. Mint feltételezik ugyanis,¹⁹ – éppen az előzőekben érintett Decembrio-féle *Collectanea*, valamint az általa készített Vitruvius-másolatok alapján – létezett Milánóban egy HS-családdhoz tartozó szövegváltozat, amely az ott készült másolatok alapjául szolgálhatott.

Látuk az előzőekben, a 15. század derekától gyarapított humanista fejedelmi könyvtárakba megrendelés útján kerültek a klasszikusokról készített másolatok. A Budán egykor megvolt Vitruvius (amennyiben kéziratos-mű volt), ilyen másolat lehetett. Jó okunk van feltételezni, hogy ez a *De architectura* későn, tehát 1485 után jutott el Budára, az építészeti témájú traktátusok, a két Alberti, valamint a tárgyalt Filarete-féle *Trattato* ugyanis kivétel nélkül ebben a periódusban lettek a Corvina könyvtár gyűjteményének részei.²⁰ Ismeretes, hogy ezekben az években igen intenzívvé váltak a Buda és Milánó közötti kulturális kapcsolatok, amit az idézett Cod.lat.32 ideküldésén túl egyéb, feltételezhetően milánói eredetű művek is bizonyítanak. Volt ugyanis a Corvinában két Appianus Alexandrinus-mű is, amelyeket Pier Candido Decembrio fordított,²¹ és amelyek közül az egyik még Mátyás életében kerülhetett Budára.²² Ez is tehát abban a kései periódusban, amelyben a Cod.lat.32-ben lévő Decembrio-művek.

Mindezek a feltételezések természetesen csak akkor érvényesek, ha valóban egy kéziratos Vitruvius-mű volt az, amit Bonfini Budán a fordítás közben használt. Nem lehet kizárni az *editio princeps* jelenlétét sem, hiszen azt elvben Bandini magával hozhatta Rómából, amikor a Filarete-féle *Trattato*-t hozta. Ennek eldöntésére azonban pillanatnyilag semmiféle támpontunk nincs.

Idáig tartott a bizonyosságok és bizonytalanságok számbavétele, amelyek a budai királyi könyvtárban egykor megvolt *De architectura* kapcsán felmerülnek. Nem állítjuk, hogy minden lehetőségre kiterjedt a figyelmünk, és talán lehetséges a meglévő ismereteket konkrétabb megállapítások érdekében csoportosítani. A magunk részéről mindenesetre szeretnénk remélni, hogy a kutatás további adatokat tár majd fel, amelyek segítségével többet tudunk meg erről a jelenleg csupán közvetett módon tanulmányozható klasszikus műről.

JEGYZETEK

1. HERSELLE KRINSKY, C., Seventy-eight Vitruvius Manuscripts, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 30(1967) 36–70.

2. Vitruvius utóéletének hatalmas irodalma van. Ld. KOCH, H., *Vom Nachleben des Vitruv*, Baden-Baden, 1951; PELLATI, F., *Vitruvio*, Roma, 1938; CIAPPONI, L., *Vitruvius, Catalogus Translationum et commentariorum...*

Washington, D.C. 1976, 400a.; HERSELLE KRINSKY, id. 37 és alább.

3. A kevés példa egyike a Paris, Bibliothèque Nationale, Lat.7228 (ex-5438 és 1438), keletkezett 1319-ben, amely a pavai Biblioteca Visconteo-Sforzesca-ban volt eredetileg. Ld. KRINSKY, i. m. 45.

4. Decembrio, Petrarca és Vitruvius kapcsolata feldolgozva: FERRARI, M., *Fra i „Latini*

scriptores" di Pier Candido Decembrio e biblioteche umanistiche milanesi: codici di Vitruvio e Quintiliano, in „Vestigia”, Roma, 1984 247–264.

5. Részletes elemzését ld. FERRARI, i. m. 249. és alább.

6. SAMMUT, A., Unfredo duca di Gloucester e gli umanisti italiani, Padova, 1980 (Medioevo e umanesimo, 41), 37–38., uő, Tra Pavia, Milano e Oxford: trasmissione di codici, in „Vestigia”, id., vmtnt Duke Humphrey and English humanism in the fifteenth century, Catalogue, Oxford, 1970.

7. DITT, E., Pier Candido Decembrio. Contributo alla storia dell'umanesimo italiano, 1931, több helyen, és ZACCARIA, V., Pier Candido Decembrio, Michele Pizolpasso e Ugolino Pisani, „Atti dell'Istituto Veneto...”, 133(1974–75), 210 és k.

8. Kiadva: MAGISTRETTI, M., Due inventari del Duomo di Milano del secolo XV, „Archivio storico lombardo”, s.IV, vol.XII, 36(1909), 302–313.

9. ROVETTA, A., Cultura e codici vitruviani nel primo umanesimo milanese, „Arte lombarda”, n.s. 60, 1981, 10 és k.

10. Catalogus codicum Bibliothecae Universitatis R. Scientiarum Budapestini, MDCCCLXXXI. 15–16; MEZEI L., Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis, Bp., 1961, 47.

11. HAJNÓCZI G., Vitruvius De architectura című műve a Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod.Lat.32 kéziratában, „Collectanea Tiburtiana”, Szeged, 1990, 365 és k.

12. U.o.

13. A kódexek küldéséről szóló Sforza-levél közölte: NAGY I.,–b.NYÁRI A. (szerk.) Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, III. (282.sz.) 445–446.

14. „Quas ob res cum omnes bonas artes colas, et in primis architecturam, qua nihil ad principalem magnificentiam magis pertinere videtur et Bandinus, mira ingenii dexteritate suavissimam touque numini deditissimus, Antonii Averulani civis Florentini opus mirabile de architectura nuper ad Maiestatem Vestram attulerit; ...” Antonii Averulini florentini De Architectura libri XXV ex italico idiomate

ab Antonio Bonfinio Asculano latine redditi ad Mattiam Corvinum Hungariae Regem, Velenice, Biblioteca Marciana, MS 2796 (=Mss.lat. 8Nm.2), mfilm, OSZK FM 1-1949; a Bevezető közölte: FEUER TÓTH, R., Art and Humanism in Hungary in the Age of Matthias Corvinus, Bp., 1990, 123.

15. KULCSÁR P., Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése, Bp., 1973, 198.

16. FEUER TÓTH, i. m. 81–82, „The spelling in Bonfini's text is different from the spelling of the MS in the University Library.” Ld. még: Bonfini építészeti terminológiájáról: MIKÓ Á., Egy stílusfordulat reinkarnációja, in Sub Minervae nationis praesidio, Budapest, ELTE, 1989, 37–40.

17. RUFFEL, P.–SOUBIRAN, J., Recherches sur la tradition manuscrite de Vitruve, „PALLAS”, IX, fsc.2 (1960), 3–154 és Chausserie-Laprée, J.-P., Un nouveau stemma Vitruvien, „Revue des Etudes Latines”, 47 (1969), 347–377, stb.

18. Vő. ÁBEL J., Corvincodexek, „Értekezések a M.T.A. Nyelv és Széptudományi Osztálya köréből”, VIII(1880), 59.

19. FERRARI, i. m. 258.

20. CSAPODI Cs. (szerk.), Bibliotheca Corviniana, Bp., 1981.

21. CSAPODI, Cs., A fönmaradt hiteles Korvinák leírása. In. Bibliotheca Corviniana, Bp., 1967, 60, 140. sz.; KULCSÁR, 176.

22. KULCSÁR, 176.

Felhasznált kiadások:

Filarete: Antonio Averlino detto Il Filarete, Trattato di architettura, Testo a cura di Anna Maria Finoli e Liliana Grassi. Introduzione e note di Liliana Grassi, Ed. Il Polifilo, Milánó, 1972, I–II.

Plinius: C.PLINII SECVNDI HISTORIAE Naturalis Libri XXXVII, Lugduni Batavorum, Ex Officina Elzeviriana, 1635.

Vitruvius: VITRUVIUS On Architecture, Ed. from the Harleian Manuscript 2767 and Translated into English by Frank Granger, Cambridge Mass.-London, 1955 (kétnyelvű kiadás), I–II.

Gábor Hajnóczi: Bonfinis Averulinus-Übersetzung und die Frage der Budaer (dt. Ofener) Vitruvius-Handschrift

Bekanntlich kam der baukünstlerische Traktat von Antonio Averlino, d.h. Filarete, der *Trattato di architettura*, annehmbar im Jahre 1487 durch Francesco Bandini von Rom nach Buda. König Matthias ließ das italienische Werk ins Lateinische übersetzen. Den Auftrag bekam Antonio Bonfini. Der Humanist fertigte noch in demselben Jahr während etwa drei Monaten die lateinische Version an, die im sog. Averulinus-Kodex (MS 2796) der Biblioteca Marciana von Venedig überliefert ist.

Die Forschung hat bereits ermittelt, daß Bonfini bei der Übersetzung das Werk von Vitruvius *De architectura* benutzte, woraus es folgt, daß letzteres Werk in der Budaer königlichen Bibliothek vorhanden gewesen sein muß. Die Forschung hat auch geklärt, daß die fragliche Vitruvius-Version nicht das Exemplar gewesen sein kann, das gegenwärtig im Kodex mit der Signatur Cod.lat.

32 in der Universitätsbibliothek zu finden ist. Bei der Identifikation dieser Version konnte die Forschung jedoch keine näheren Erfolge erzielen.

Das weitere Studium des Textes der Bonfini-Übersetzung bzw. deren Vergleich mit *De architectura* könnte einerseits über die Leistung des Übersetzers, allgemeiner genommen über die baukünstlerische Kultur der Humanisten, andererseits über das Vitruvius-Werk, das in Buda zu finden war, neue Angaben liefern.

Es werfen sich folgende Fragen auf: In welchem Maße hielt sich Bonfini an den Text von Vitruvius? Schuf er auch individuelle Prägungen z.B. in der Terminologie? Hinterließ die von Alberti geschaffene neue lateinische Terminologie in Bonfinis Version irgendwelche Spuren?

Der von Bonfini benutzte Vitruvius-Text könnte indentifiziert werden. Da die Benutzung der Version im Kodex Cod.lat. 32 – wie bekannt – fortfällt, muß auch ein anderes Exemplar, über das bisher nichts bekannt ist, in der Budaer Bibliothek vorhanden gewesen sein. Der geringste Beitrag zur Lösung der Identifikationsfrage wäre sowohl für die Matthias-Bibliothek als auch für die Frage der Vitruvius-Textüberlieferung bzw. der Verbreitung des antiken Werkes in Europa von großer Wichtigkeit.